

Theodor Hristea

CONSIDERAȚII PE MARGINEA UNUI DICȚIONAR ETIMOLOGIC: **CDER**

I. PRECIZĂRI INTRODUCTIVE

1. De aproximativ patru decenii, sunt pur și simplu obsedat de ideea că ceva nu este clar și nici normal în cazul importantului dicționar de care mă ocup aici. Pentru a dovedi cum am ajuns la obsedanta concluzie, voi aduce în sprijinul ei argumente de ordin logic și mai ales lingvistic, despre care – până la proba contrară – înclin să cred că ele nu suportă o replică serioasă, adică obiectivă și suficient de motivată din punct de vedere științific. Scriind, *după îndelungi ezitări*, tot ceea ce urmează, îi invit insistent și pe alți utilizatori competenți ai acestui dicționar să spună deschis ce gândesc despre CDER și ce știu mai mult decât mine (ori decât noi toți) despre felul în care a fost realizat acest „*cel mai bun dicționar etimologic integral al limbii române*” (considerat astfel chiar de către unii specialiști; vezi DER, p. 5).

2. Ca operă a unui singur om, *Diccionario Etimológico Rumano* impresionează, într-adevăr, prin dimensiunile lui (aproape **1200** de pagini), precum și prin ampla documentare care îi stă la bază și care – lucru extrem de important – în imensa ei majoritate este anterioară anului 1950! Apărut, inițial, în șase *fascicule + indici* (la Universitatea din La Laguna, în seria „Biblioteca Filologica, 1958–1959), acest dicționar n-a devenit cunoscut unui public mai larg decât în urma eforturilor lăudabile a două cercetătoare științifice care l-au tradus în limba română și cărora nu putem decât să le fim recunoscători pentru versiunea românească oferită¹. Din „nota asupra ediției” (semnată de *Tudora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu Marin*) rezultă cât se poate de clar că „pentru a respecta dorința expresă a lui Ciorănescu”, cele două traducătoare s-au străduit să realizeze o transpunere „cât mai fidelă a originalului”, ceea ce presupune, printre altele, chiar păstrarea unor evidente greșeli de conținut științific. După părerea lui Ciorănescu (exprimată într-o

¹ Vezi Alexandru Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*. Ediție îngrijită și traducere din limba spaniolă de Tudora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu Marin, Editura SAECULUM I. O., București, 2001. Deși (pe baza mai vechilor mele observații) voi trimite, de obicei, la forma originală a acestui dicționar (abreviat *CDER*), menționez că, ori de câte ori a fost cazul, am consultat și versiunea românească a lucrării în discuție (abreviată: *DER*).

scrisoare citată de traducătoare) aceste greșeli n-ar reprezenta chiar o „rușine”, ci numai „o fază a științei”. „*Hasdeu e departe de noi și totuși foarte aproape...*” continuă Ciorănescu și apoi conchide: „*Repet că pentru mine soluția bună e reproducerea textului așa cum e*” (vezi versiunea românească citată, p. 5).

3. Fără a intra, deocamdată, în detalii, subliniez că, încă de la primele mele contacte cu acest dicționar (contacte care datează din anul 1967), am început să fiu stăpânit de două sentimente contradictorii, pe care și astăzi le manifest cu o intensitate mereu crescândă. Ele oscilează între sincera admirație față de uriașa cantitate de informații care există în CDER și impresia deloc favorabilă pe care ți-o lasă numeroasele și evidentele erori constatate în această lucrare lexicografică. Aceste erori mi se par cu atât mai surprinzătoare, cu cât ele se întâlnesc la un autor despre care se presupune că a parcurs și a asimilat, în mod corect, cea mai mare parte din vasta bibliografie de specialitate citată în cuprinsul dicționarului. La examinarea unora dintre erorile pe care le am în vedere nu voi trece, desigur, înainte de a mai spune că familiarizarea treptată cu tot ceea ce conține CDER, precum și cunoașterea celorlalte preocupări importante ale autorului m-au obligat să-mi pun noi întrebări, cărora nici astăzi n-aș putea să le dau răspunsuri cu adevărat satisfăcătoare. Astfel, nu o dată m-am întrebat cum a fost posibil ca autorul dicționarului analizat să se realizeze cu succes în două domenii atât de vaste, de complicate și de diferite cum sunt *literatura comparată* (cu specială referire la cea *spaniolă*) și *cercetarea etimologică românească*. Pe de altă parte, oricine se mai poate întreba de ce pasiunea pentru etimologie a lui Ciorănescu nu s-a manifestat în niciun fel înainte de apariția dicționarului pe care îl semnează. Precum se știe, până la tipărirea acestei impunătoare lucrări lexicografice, autorul ei n-a publicat măcar o pagină de etimologie generală sau românească. Ar mai fi de adăugat că, nici după ce a apărut CDER, pasiunea pentru etimologie a autorului său nu s-a mai făcut simțită aproape deloc, iar, finalmente, a dispărut cu desăvârșire stingându-se asemenea unei lumânări aprinse pe un mormânt. Este un lucru cunoscut că Ciorănescu a mai trăit aproape **patru decenii** după ce și-a văzut dicționarul tipărit, dar, în toată această perioadă, el n-a întreprins nimic serios pentru a-și aduce dicționarul la zi și mai ales pentru a elimina din el o serie de erori evidente. Câteva dintre ele vor fi semnalate și analizate mai departe, însă nu înainte de a discuta o altă problemă strâns legată de acest dicționar și de autorul lui. E vorba de faptul că ceea ce impresionează (uneori până la uimire) este valoarea documentară a dicționarului în discuție, care înregistrează așa de multe fapte de limbă și citează atât de multe surse (adeseori greu accesibile), încât nu poți avea decât admirație și recunoștință pentru cel care îți pune la dispoziție o asemenea lucrare densă și, în general, riguros alcătuită, chiar dacă, din păcate, ea este serios viciată de existența unor soluții etimologice pe cât de originale, pe atât de eronate.

II. PROBLEMA DOCUMENTĂRII ÎN CDER

1. Am fost întotdeauna convins că adunarea materialului faptic, informarea teoretică minuțioasă și apoi redactarea propriu-zisă a unui bun dicționar (care este, în același timp, *explicativ și etimologic*) constituie un lucru extrem de dificil și numai arareori întâlnit în practica lexicografică. Colaborând la patru dintre cele mai importante dicționare românești (inclusiv la DLR) și cunoscând, de asemenea, mărturiile celor mai de seamă lexicografi români și străini (B. P. Hasdeu, Sextil Pușcariu, I.-A. Candrea, Émile Littré, Walther von Wartburg, Ernest Klein, Noah Webster și mulți alții) am ajuns la concluzia că realizarea unui bun dicționar presupune cel puțin o muncă eroică, dublată de o pasiune ieșită mult din comun. De aceea, nu ascund că, făcând cunoștință cu dicționarul de care mă ocup aici, am fost profund impresionat de conținutul lui și am încercat să găesc o explicație pentru modul în care autorul lui l-a putut concepe și realiza în condiții cu totul nefavorabile. Cu această ocazie, mi-am amintit de ceea ce scrie, în prefața la CADE, I.-A. Candrea, adică cel care s-a afirmat ca *filolog, lexicolog, lexicograf, dialectolog, folclorist* și, nu în ultimul rând, ca *etimolog*. Precum se știe, Candrea ne-a lăsat o serie de lucrări foarte importante, care îl situează printre personalitățile de seamă ale lingvisticii, filologiei și lexicografiei românești².

Pensionat în 1936, la vârsta de numai 64 de ani, Candrea a mai rămas în România până în 1948, când a emigrat în Franța, unde a și decedat în 1950. Din informațiile pe care le am, în cei 12 ani petrecuți în România după pensionarea pentru limită de vârstă, el a lucrat mult la un *Dicționar etimologic al limbii române* (despre care nu se mai știe nimic), punând la contribuție nu numai vasta sa experiență lexicografică, ci și solidele cunoștințe pe care le avea în materie de etimologie. Nu trebuie uitat că (împreună cu Ovid Densusianu) el a realizat excelentul *Dicționar etimologic al limbii române. Elementele latine (A–Putea)*, București, Socec, 1907–1914 și că tot împreună au conceput un amplu *Dicționar general al limbii române*, dar, din păcate, n-au tipărit decât o fasciculă cuprinzând cuvintele începătoare cu litera A. Precum se știe, același I.-Aurel Candrea a realizat de unul singur prima și cea mai dificilă parte din *Dicționarul enciclopedic ilustrat „Cartea Românească”* (abreviat: CADE). Ea este intitulată: *Dicționarul limbii române din trecut și de astăzi* (1474 de pagini, față de numai 474 câte conține partea a II-a, cuprinzând *Dicționarul istoric și geografic universal*, al cărui autor este Gh. Adamescu).

² Informații prețioase în legătură cu prodigioasa și multilaterală sa activitate se găsesc în *Dicționar de lingviști și filologi români* (de Jana Balacciu și Rodica Chiriacescu), București, Editura Albatros, 1978, p. 86–88 și mai ales în următoarele lucrări de referință: Florica Dimitrescu, *I.-A. Candrea, lingvist și filolog*, București, Editura Științifică, 1974; D. Macrea, *Studii de istorie a limbii și a lingvisticii române*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1965, p. 155–177 și Lucia Wald, *Lingviști și filologi evrei din România*, București, Editura Hasefer, 1996, p. 79–118.

Referindu-se la „munca titanică” pe care a depus-o pentru a realiza primul nostru dicționar explicativ, etimologic, ilustrat și, totodată, modern, I.-A. Candrea nu se sfiște să afirme stăpânit fiind de o emoție pe cât de puternică, pe atât de firească: **„Nouă ani din viața mea, nouă ani de muncă silnică, de înfrigurare, de nopți întregi de meditare, de renunțare la tot ce-i este îngăduit oricui să guste din agreeamentele existenței, iată ce reprezintă acest Dicționar”** (vezi Prefața scrisă de primul autor la CADE, p. X).

2. Reproducând această măturisire, care arată clar cât de greu este să faci un bun dicționar, mi-am adus aminte de răspunsul pe care l-am primit la o întrebare, pe care i-am adresat-o cândva, public, lui Alexandru Ciorănescu. Era, în anul 1992, când distinsul oaspete s-a bucurat de o foarte frumoasă primire în sala de consiliu a Facultății de Litere. Niciunul dintre cei care i-au elogiat, pe bună dreptate, activitatea depusă ca istoric și critic literar n-a amintit măcar în treacăt și de *Diccionario Etimológico Rumano* (prea puțin cunoscut în lumea literaților și netradus încă pe atunci în limba română). Constatând că nici chiar Ciorănescu nu spune absolut nimic despre lucrarea care l-a consacrat ca reputat lexicograf și etimolog român, mi-am permis să-l întreb eu cum a realizat acest dicționar în care mulți lingviști, mai ales, văd opera fundamentală a vieții sale. Iar ca să fiu și mai clar, am adăugat că ne-ar interesa să știm cum i-a venit ideea de a înfăptui o lucrare atât de dificilă (paralel cu preocupările sale în domeniul literaturii), cine l-a ajutat pentru a duce la bun sfârșit o asemenea complicată întreprindere și cum s-a putut documenta atât de riguros în insulele Canare, deci departe de țară și de principalele noastre biblioteci. Vădit descumpănit, fiindcă nu se aștepta, probabil, la o asemenea intervenție, Ciorănescu și-a revenit, totuși, destul de repede și a rostit câteva fraze, din care nu am reținut decât că i-a fost extraordinar de greu, că numai redactarea dicționarului a durat doi ani și că mai ales documentarea i-a prilejuit multe și mari greutatea, pe care nu prea ne-a spus, până la urmă, cum a reușit să le învingă. Este foarte adevărat că, la un moment dat, a spus ceva și despre niște prieteni rămași în țară, care i-au trimis o parte din materialele de care avea nevoie, însă, în raport cu imensa documentare pe care o presupune realizarea unui asemenea dicționar, ajutorul „prietenesc” primit constituie, foarte probabil, o „cantitate” aproape neglijabilă. Cât privește afirmația că numai pentru a redacta *CDER* i-au trebuit doi ani, eu cred că aceștia au fost necesari, mai degrabă, pentru traducerea dicționarului în limba spaniolă. În orice caz, acești *doi ani*, înseamnă extrem de puțin comparativ cu cei *nouă* câți i-au trebuit lui Candrea pentru a redacta prima și cea mai importantă parte din *CADE*. Este de la sine înțeles că nu poți trece la redactarea unui dicționar decât după ce ai adunat, în prealabil, un vast și variat material din cele mai diferite izvoare. **„On fait de la science avec des faits comme on fait une maison avec des pierres”**

(spunea marele *Henri Poincaré* și avea perfectă dreptate). În timp ce Al. Ciorănescu nu ne spune nicăieri cum a reușit să-și adune vastul și variatul material utilizat în CDER (parte esențială și primordială a documentării sale), Candrea mărturisește cinstit că a beneficiat de un ajutor atât de prețios din partea soției sale, încât fără acest sprijin inteligent și constant „**niciodată Dicționarul n-ar fi văzut lumina zilei**”. După ce își exprimă adâncă sa recunoștință față de imensa muncă ce echivalează cu aceea de colaborator, el ne furnizează și câteva detalii literalmente impresionante: „*Patru sute douăzeci și cinci de mii de fișe, scrise de mâna ei, clasate în ordine alfabetică și așezate în 140 de cutii de câte 30 de cm lungime e materialul pe care mi l-a pus la îndemână și pentru care-i sunt adânc recunoscător. Trei ani și mai bine a durat scrierea fișelor și de trei ori pe atâția ani de muncă fără răgaz i-am consacrat redactării Dicționarului*” (vezi CADE, p. X).

3. Spre deosebire de Candrea, Ciorănescu n-a putut oferi informații detaliate și clare nici cu privire la imensa documentare bibliografică (realizată într-un timp relativ scurt și într-o izolare care nu putea decât să-l dezavantajeze) și nici cu referire la redactarea propriu-zisă, imposibil de înfăptuit în numai doi ani, fără ca cineva să te ajute măcar în adunarea materialului extraordinar de bogat care există în CDER. În aceste condiții, este ușor de înțeles de ce n-am fost satisfăcut de răspunsurile pe care le-am primit la întrebările mele foarte precise. Am înțeles însă mult mai bine ceea ce intuisem de multă vreme, și anume că ceva este în neregulă cu acest dicționar. Personal, mi l-am procurat încă din anul 1967, când am devenit lector de limba și cultura românească la University of Washington din Seattle. Imediat am început să-l examinez cu maximum de atenție și, pe măsură ce înaintam cu investigația mea, eram tot mai frapat de două caracteristici ale dicționarului, care se bat cap în cap: **o informație surprinzător de bogată și de exactă alături de multe soluții etimologice „originale”, care frizează diletantismul**. În *Probleme de etimologie* (București, 1968, p. 113) am citat exemplul verbului **a picta**, care ar fi fost și moștenit în română, iar din el ar fi rezultat *a păta* (vezi nr. 6201, p. 609, col. 2). După Ciorănescu, este aici un dublet etimologic, imposibil de admis atâta vreme cât nu putem dovedi existența presupusului etimon latin și nici nu putem admite transformările fonetice imaginate de autor. De **picto, -āre* (care nu a lăsat urmași în niciun idiom romanic) nu era nevoie în latină, care a cunoscut numai verbul *pingō, -ere, pinxi, pictum* (cu derivatele *pictor* și *pictura*). Aceste două derivate au fost împrumutate în limba română încă din prima jumătate a sec. al XIX-lea (sau chiar mai devreme), iar din ele a fost extras (prin derivare regresivă) verbul *a picta*, drept model servind: *sculptor, sculptură* și *sculpta* (toate trei de origine franceză). Demonstrația am făcut-o, pe larg, de mai multe ori, și ea a fost acceptată de către

toți cei care înțeleg derivarea regresivă, precum și așa-zisa *etimologie multiplă internă*, cum i-am spus într-un studiu special consacrat acestei probleme³.

4. Înainte de a cita și alte exemple de etimologii mai mult decât discutabile, subliniez încă o dată că foarte multe articole din *CDER* sunt de o densitate, de o rigoare și de o informație atât de bogată, încât oricine are dreptul să-și pună din nou eterna și obsedanta întrebare cu privire la modul în care s-a putut realiza o asemenea documentare. Mă refer, deocamdată, la amplul articol consacrat lui **baltă** (nr. 652, p. 64), în care Ciorănescu înclină să vadă un cuvânt autohton, declarând, mai întâi, că are o origine incertă („origen dudoso”). Pentru a ne convinge că, în cazul de față, e vorba de o etimologie „nesigură” semnatarul dicționarului citează **20** de autori care și-au spus părerea în legătură cu originea lui *baltă* ori cu prezența lui în limbile care l-au împrumutat din română. Îi menționez aici în ordine alfabetică, precizând că unii sunt citați de două ori cu aceeași lucrare ori cu lucrări diferite: *Gr. I. Ascoli, E. Berneker, I. A. Candrea, Th. Capidan, A. de Cihac, Jagić, J. Kurytowics, G. Meyer, Meyer-Lübke, Franz Miklosich, G. Murnu, Gr. Nandriș, G. Pascu, Al. Philippide, S. Pușcariu, R. Roesler, Kr. Sandfeld, Peter Skok, Triandaphyllidis și Vaillant*. Cu această ocazie am observat că mulți dintre autorii citați în cuprinsul dicționarului nu figurează (așa cum s-ar fi convenit) și în bibliografia de la sfârșitul lucrării (p. XIII–XVII). Chiar din lista prezentată aici lipsesc cinci nume (*Ascoli, Jagić, Nandriș, Triandaphyllidis și Vaillant*), dar câți lipsesc din întregul *CDER* e greu de spus. Foarte lacunară este și *lista abrevierilor*, dar ea a fost substanțial îmbogățită de către cele două traducătoare și îngrijitoare ale versiunii în limba română. Din motive care îmi scapă, acestea nu s-au atins însă de *bibliografie*, dar poate o vor face la un nou tiraj al lucrării.

5. Câteva observații critice s-ar putea face și în legătură cu **indicele** dicționarului, dar mai important este, în cazul de față, altceva și anume că examinarea lui atentă ne conduce spre aceeași concluzie referitoare la uimitoarea documentare, pe care chiar un specialist autentic n-o poate realiza decât sacrificând ani din viață pentru a se informa. Nu-mi amintesc să fi întâlnit vreodată un indice lexical mai bogat decât cel din *CDER*, care se întinde pe **261** de pagini (de la 921 la 1182) și înregistrează

³ Vezi Theodor Hristea, *Etimologia multiplă internă*, în LR, nr. 5, din an. XX (1971), p. 479–492. Menționez că, după ce am afirmat că *picta* provine din *pictor*, am ajuns la concluzia că la apariția lui a putut contribui și *pictură* (care are aceeași rădăcină). O dublă proveniență am admis, de asemenea, pentru verbul **agriculta** (întâlnit la M. Sadoveanu), care, din punct de vedere semantic, se corelează atât cu *agricultor*, cât și cu *agricultură*. Derivarea lui *picta* din *pictor* și *pictură* a fost acceptată în principalele noastre lucrări lexicografice (vezi DLR, DEX₂, MDA și *Dicționar enciclopedic*, vol. V, p. 343). Aderând la această părere, Cristian Moroianu (*Dublete și triplete etimologice în limba română*, București, 2005, p. 26) respinge și el categoric opinia conform căreia *păta* și *picta* ar forma un dublet etimologic în limba română. Păcat că nu a semnalat și alte greșeli care se fac în *CDER* cu privire la dubletele și tripletele etimologice românești.

cuvinte din 49 de idiomuri, la loc de frunte aflându-se româna și latina, dar și principalele limbi romanice (care sunt franceza, italiana, spaniola), apoi greaca veche și modernă, slava veche (nediferențiată de slavonă), limbile slave actuale (mai ales bulgara și sârbo-croata), precum și cele trei dialecte sud-dunărene (*macedo-român*, *meglenoromân* și *istroromân*), care sunt, de asemenea, uimitor de bine reprezentate. Pentru ca cititorul acestor rânduri să-și facă o idee cât mai apropiată de realitate cu privire la extrem de bogatul material factual existent în CDER, este suficient să spun, de pildă, că numai din cele trei dialecte (sau idiomuri) sud-dunărene amintite sunt citate și înregistrate în indice peste 5000 (*cinci mii*) de forme, care ocupă 29 de pagini (962–990). Pentru mine a fost clar chiar dintru început că o asemenea informare trădează nu numai o muncă uriașă, ci și o solidă pregătire lingvistică, inclusiv în domeniul dialectologiei nord și sud-dunărene, al istoriei limbii române și în mod particular al raporturilor lingvistice româno-albaneze etc.

III. ETIMOLOGII ERONATE ÎN CDER

Din multitudinea etimologiilor greșite sau (în cel mai fericit caz) foarte discutabile, aleg, deocamdată, numai câteva „mostre”, care ne edifică definitiv asupra competenței etimologice a lui Ciorănescu, precum și a curajului de care dă dovadă în dorința sa de a ne demonstra că este autorul unui dicționar cu foarte multe soluții originale.

1. Mă opresc mai întâi asupra verbului **a întâmpina**, căruia Candrea i-a dat una dintre cele mai frumoase, mai logice și, deci, mai convingătoare etimologii din câte ne-au rămas de la el. Deși acest verb este astăzi polisemantic într-un grad foarte înalt (înregistrat cu 8 sensuri în DA, s.v.), la început el a însemnat „a primi pe cineva în sunete de *tâmpine*”, adică de „tobe”, (vezi citate în CADE, s.v.), pentru că *tâmpină* era în limba veche un sinonim aproximativ al lui *dairea* și *darabană*, iar (prin extensiune) și al lui *tobă*. Forma veche sau inițială a cuvântului a fost **a tâmpiná**, care e un derivat imediat la fel de normal ca și *buciumá* de la *bucium* sau *trâmbiță* de la *trâmbiță*. Citându-l pe I. A. Candrea, care s-a pronunțat cel dintâi asupra acestei etimologii în JAHRESBERICHT, vol. V (1898), p. 337, Dicționarul Academiei admite ca sens originar al acestui verb tot pe „a primi pe cineva în sunete de tâmpine, când era vorba de întoarcerea oștirilor după o victorie, de sosirea unei persoane importante, de cinstirea unui oaspe distins etc.” (vezi DA, tom. II, p. 770–772, unde i se consacră lui *întâmpina* aproape cinci coloane). Mult mai pe larg este discutat acest verb într-un curs intitulat *Viața cuvintelor*, pe care Candrea l-a ținut în anul universitar 1932–1933. În cele zece pagini consacrate lui *întâmpina*, (de la 12 la 22), autorul face un remarcabil istoric al acestui verb atât de evoluat din punct

de vedere semantic, folosindu-se de numeroase atestări din care se vede că forma originară a fost *a tâmpina*, iar sensul inițial era cel amintit mai sus. Primirea înalților demnitari, ca și a oștilor victorioase se făcea, într-adevăr, cu alai și muzică, iar dintre instrumentele muzicale care nu puteau lipsi niciodată în asemenea ocazii era și o tobă ceva mai mică numită *tâmpină*. După ce a fost creat verbul *a tâmpina*, n-a fost greu să se ajungă la *întâmpina*, fie prin adăugarea prefixului *în-* cu valoare de intensificare, fie, mai degrabă, prin crearea unui compus parasintetic din prepoziția *în* + *tâmpină* + *a* (< *a bate în tâmpină*), cum crede colegul dr. Viorel Guruianu. Indiferent dacă îl considerăm derivat din *în-* + *tâmpină* sau compus parasintetic din *în* + *tâmpină* + *a*, punctul de plecare rămâne în ambele cazuri *tâmpină*. Deși această etimologie a fost acceptată de Sextil Pușcariu, August Scriban, Al. Philippide și alții, Ciorănescu nu o aprobă, dar cred că face acest lucru nu dintr-o convingere foarte puternică, ci pentru a se îndepărta cât mai mult de Candrea și de toți cei care au acceptat etimologia lui. Astfel, despre verbul *a întâmpina* (cu forma veche *a tâmpina*) el crede că este un derivat de la *a tâmpi* (al cărui sens vechi și regional este „a toci”) + suf. *-ina*, prezent și în *clătina*, *smăcina*, *rușina* etc. Explicația nu merită să fie combătută mai pe larg, întrucât îndeosebi evoluția semantică, așa cum o vede autorul, este o imposibilitate, ca să nu spun chiar absurditate (vezi CDER, nr. 441, p. 435 sau p. 429, col. 2 în versiunea românească).

2. Cine va examina acest dicționar nu numai cu atenția cuvenită, ci și cu discernământul necesar va avea și alte surprize poate chiar mai neplăcute. Astfel, nimănui nu i-ar fi foarte greu să constate că Alexandru Ciorănescu era și un soi de latinist întârziat, mai puțin exaltat, ce-i drept, decât înaintașii săi din secolul al XIX-lea, dar nici prea departe de ei în anumite privințe. O primă probă ce poate fi adusă în acest sens este etimologia subst. **moș**, despre care în CDER (nr. 5441, p. 539, col. 2) se afirmă că e în mod cert un cuvânt moștenit din latină. Mai puțin sigur este Al. Ciorănescu atunci când indică și etimonul latin al acestui străvechi cuvânt românesc, pe care îl vede, totuși, ca un probabil descendent al adjectivului *annosus*, „încărcat de ani”. Modificările fonetice imaginate de autor sunt atât de greu de admis, încât prefer să le ignor sau să nu le combat și să-mi fixeze atenția asupra adevăratei etimologii a lui *moș*. Majoritatea lingviștilor români și străini care s-au ocupat de acest cuvânt îl trec pe *moș* printre elementele lexicale de origine geto-dacă, deci îl consideră un termen care aparține substratului, iar unii văd în el chiar un împrumut din albaneză, ceea ce este, indiscutabil, greșit. **Sub raport strict formal, nu moș e comparabil cu alb. moshë „vârstă”, ci moașă** (vezi și Sextil Pușcariu, *Limba română*, vol. I, p. 179). Se știe că alb. *ë* este un timbru vocalic apropiat de *ă* românesc. Și lui *buză* îi corespunde în albaneză *buzë*, iar *gușă* e comparabil cu alb. *gushë*, *pupăză* cu *pupëzë*, *coacăză* cu *kókëzë*, *spuză* cu alb. *shpuzë* etc. În româna comună n-a existat decât *moașă* din care a fost refăcut prin derivare regresivă *moș*.

Acesta nu există în aromână, în schimb este cunoscut și e chiar uzual *moașe*, folosit atât ca adjectiv, cât și ca substantiv feminin. Inexistența lui *moș* în aromână ne îndreptățește să susținem că el n-a existat nici în româna comună. Din moment ce româna comună n-a cunoscut decât pe *moașă*, o foarte elementară logică ne obligă să admitem că *moș* a apărut mai târziu și că el este o inovație a dacoromânei. **În trecutul foarte îndepărtat, *moașă* (care e mai vechi în limbă decât *moș*) este singurul care a fost împrumutat în sârbo-croată.** Așa cum au arătat Theodor Capidan și Romulus Todoran, *moș* e un derivat regresiv de la *moașă*, dar n-au adus în sprijinul acestei idei toate argumentele necesare. Ar mai fi de adăugat că multitudinea de sensuri ale lui *moș* și bogata lui familie lexicală nu constituie un argument serios împotriva interpretării acestui cuvânt ca o formație regresivă de la *moașă*, soluție admisă la propunerea mea atât în *Dicționarul Academiei* (vezi DLR, tom. VI, s.v.), cât și în DEX, DEXI etc⁴.

3. Nefiind un bun cunoscător al legilor fonetice care au acționat în trecerea de la latină la română și nici al principiilor etimologiei științifice, Al. Ciorănescu merge și mai departe cu fantezia sa etimologică îndrăznind să afirme, spre exemplu, că și **brânză** ar putea fi o moștenire de la mai nobilii noștri strămoși romani. Se știe însă că din latină l-am moștenit pe *caș*, al cărui etimon, *caseus* (atestat și sub forma *caseum*) însemna chiar „brânză”, în general, nu numai „caș” și nici, în primul rând, așa ceva. În CDER, i se consacră lui *brânză* un lung articol care se întinde pe două coloane și în care sunt citați vreo 20 de cercetători români și străini (câțiva dinte ei absenți, ca de obicei, din incompleta și neglijenta bibliografie). Ciorănescu nu reține nimic de la acești cercetători și admite, fără prea multe rezerve, că *brânză* ar putea proveni dintr-un cuvânt latinesc atestat abia în Evul Mediu, care este *brandea* (pluralul lui *brandeum* „pânză de in”). Acest posibil etimon apare în Evul Mediu cu sensurile de „văl subțire pentru relicve”, „pânză” și „legătură, brâu”. Trecerea de la *brandea* la *brânză* i se pare autorului normală din punct de vedere fonetic și semantic

⁴ Pentru părerea contrară (pe care mi-ar fi imposibil s-o accept), vezi Grigore Brâncuș, *Vocabularul autohton al limbii române*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983, p. 100–102. Subliniez și aici un lucru pe care îl pierd din vedere toți cei care cred că *moașă* provine de la *moș*, ci nu invers, cum am susținut eu mai întâi în articolul *Moștirea regresivă în limba română* (vezi vol. *Omagiu lui Alexandru Rosetti la 70 de ani*, București, 1965, p. 387). A da acum că *moș* este un foarte vechi derivat regresiv, așa că a avut suficient timp pentru a se îmbogăți semantic și pentru a-și crea o numeroasă familie lexico-frazeologică. Nu trebuie uitat nici faptul că, în multe alte cazuri, derivatul a devenit mult mai frecvent în limbă decât baza lui derivativă iar, uneori, „primitivul” a dispărut chiar definitiv. A rămas, în schimb, derivatul lui, căruia vorbitorii i-au creat o adevărată familie lexicală. În această situație se află, spre exemplu, vechiul **boace** „voce, glas” (< lat. *vox*, *-cem*) de la care s-a format verbul *a bocî* (în a cărui familie intră *bocet*, *boceală* și *bocitoare*). Iată de ce pentru mine nu există nici măcar cea mai mică îndoială că *moș* derivă de la *moașă*, iar acesta e singurul comparabil cu alb. *moshë* „vârstă”.

(vezi CDER nr. 1106, p. 105, unde se afirmă cât se poate de clar: „El resultado *brandea* > *brânză* parece normal, fonética y semánticamente”)⁵.

4. Stăpânit de o dragoste care pare nețărmită pentru tot ce este ori ar putea să fie latin în limba română, Ciorănescu merge mult mai departe decât își închipuie mulți dintre noi. Astfel, el încearcă să-l includă printre cuvintele moștenite din latină chiar și pe **barză**, deși apartenența acestuia la fondul lexical autohton a fost, de multă vreme, convingător probată⁶. Faptul că menționează vreo **10** autori români și străini care s-au referit într-un fel sau altul la etimologia lui *barză* dovedește o bună informație, care se oprește, cel mai adesea, înainte de 1950 (anul morții lui I.-A. Candrea). Din păcate, Ciorănescu nu reține nimic din concluzia la care au ajuns cei mai autorizați dintre înaintașii săi, iar, spre stupoarea oricărui cititor cât de cât competent și informat, el declară chiar la începutul articolului nr. 704 că *barză* este un cuvânt obscur, care provine, probabil, din lat. neatestat (!) **gardea*, în loc de *ardea*, al cărui sens era cel de „bâtlan” (în original: „Voz obscura, probablemente procedente del lat. **gardea*, en lugar de *ardea* «garza real»”; vezi CDER, p. 69, col. 1, s.v. *barză*). Tot ce construiește autorul în continuare, pentru a-și susține propria-i ipoteză, mi se pare lipsit de orice valoare, iar, uneori, constituie și o evidentă încercare de a se îndepărta de ceea ce se știe și, adeseori, este unanim acceptat în lingvistica românească.

IV. ELEMENTE DE ETIMOLOGIE INTERNĂ

1. Nici creațiile interne ale limbii române nu sunt întotdeauna corect analizate sau interpretate, iar de multe ori sunt ignorate ori intenționat lăsate la o parte împreună cu zeci de neologisme din a căror familie lexicală fac parte. Citez, deocamdată, din această largă categorie un singur exemplu, care aparține fondului vechi al limbii și care ar trebui să fie clar pentru oricine și-a însușit ABC-ul etimologiei cu adevărat științifice. E vorba de subst. **bun** (cu sensul de „bunic”) neatestat mai devreme de sec. al XIX-lea. El este foarte bine explicat în Dicționarul

⁵ Pentru cititorul dornic să ia cunoștință de întregul conținut al lungului articol consacrat lui *brânză* (care e doidora de „erudiție” dar și de relații genetice fanteziste) trimit și la versiunea românească citată a dicționarului (p. 114–115). Aici se încearcă o explicație pentru evoluția semantică a lui *brandea* (constând într-o deplasare „de la recipient la conținut”) lipsită de orice valoare, întrucât punctul de plecare este greșit. Cuvânt păstoresc vechi în limba română, foarte popular și general românesc, *brânză* este aproape sigur un element moștenit din substratul geto-dac, pe care „de la români l-au împrumutat toate popoarele vecine” (crede I. I. Russu, *Etnogeneza românilor*, p. 272). Tot cuvânt autohton este considerat *brânză* și în *Istoria limbii române*, București, Editura Academiei, 1969, vol. II, p. 365.

⁶ Vezi, în acest sens, I. I. Rusu, *Etnogeneza românilor*, București, Editura Științifică și Enciclopedică (p. 260–261) și Grigore Brâncuș, *op. cit.*, p. 37–40. În ambele lucrări, ca și în altele, pe care nu le mai citez, obârșia traco-dacă a lui *barză* e prezentată ca incontestabilă, dar Ciorănescu nu mai citează nimic din bibliografia românească apărută după anul 1955.

Academiei pornindu-se de la sintagma *tată bun*, care s-a folosit, cândva, alături de *mamă bună* (cu atestări în DA, tom I, p. 691, col. 2). În aceste expresii – se mai arată în dicționarul citat – „*bun* nu are înțelesul de «veritabil, adevărat», ci înțelesul fundamental de «care face bine»”. Acest sens „s-a generalizat din graiul copiilor, pe care moșii îi alintă mai mult decât părinții” (*ibidem*, p. 692, col. 1). Prin fenomenul cunoscut sub numele de elipsă, *tată* și, respectiv, *mamă* au fost eliminate, iar *bun* și *bună* și-au pierdut calitatea de adjective transformându-se în substantive. Ulterior, au fost create derivatele *bunic* și *bunică* pornindu-se de la subst. *bun* și *bună*, cărora li s-a adăugat sufixul diminutival *ic-* (fem. *-ică*). În loc să accepte aceste explicații, care sunt pe cât de clare, pe atât de convingătoare, Ciorănescu îl derivă pe **bun** (cu sensul de „bunic”) pornind direct de la un etimon latin neatestat: **avunus!* La rândul său, acesta ar proveni dintr-o rădăcină indoeuropeană tot neatestată (**awon* „bunic”), din care derivă și *avus*, păstrat numai în forma diminutivală *avoncūlus* „unchi” (v. CDER, nr. 1202, p. 125). Pe cât par de savante asemenea soluții etimologice, pe atât ele sunt de greșite și de inutile. Nu este însă prima dată când autorul recurge fără nicio necesitate la etimonuri latinești inventate, după cum am văzut începând cu verbul **a picta** și terminând cu arhicunoscutul *barză* (considerat un descendent al lat. **gardea!*).

2. Pentru ca nimeni să nu rămână cu impresia că asemenea „fantasme etimologice” sunt rare sau întâmplătoare în CDER, mă refer în continuare și la verbul **a dezvăța**, despre care am afirmat, cândva, chiar în paginile acestei reviste că este extras, prin derivare regresivă, din adjectivul cu aspect participial **dezvățat**⁷. Acesta este, în mod cert, anterior în limbă lui *dezvăța* și, indiscutabil, mult mai frecvent decât verbul căruia i-a dat naștere. Acceptată în Dicționarul Academiei (vezi DLR, s.v.) în DEX (ambele ediții) și în MDA (vol. II, p. 142, col. 2)⁸ etimologia pe care am dat-o verbului *dezvăța* nu pune probleme decât pentru cei care nu țin seama de atestări și nici nu înțeleg fenomenul derivării regresive în toată complexitatea lui. Ignorând anterioritatea în limbă a lui *dezvățat* (atestat încă din 1688, în timp ce verbul apare abia în secolul al XIX-lea) și neținând seama nici de frecvența net superioară a adjectivului în raport cu verbul, Ciorănescu este preocupat în primul rând de etimologia lui *dezvăța* (scris *desmăța*), despre care crede că ar putea proveni dintr-un verb latin tot neatestat, **dismetiare*. Întreaga discuție din CDER (articolul nr. 2895, p. 286, în care se pornește de la verbul latin *mētiri* „a măsura”) este lipsită de orice valoare științifică și nu merită să fie reprodușă ori comentată. E

⁷ Pentru demonstrație și pentru alte formații regresive similare, vezi Theodor Hristea, *Derivarea regresivă postparticipială în limba română* (LR, nr. 5 din 1980, p. 497–500).

⁸ În acest dicționar s-a strecurat, totuși o contradicție, explicabilă printr-o evidentă neglijență. După ce se admite, în mod corect, că *dezvăța* a fost extras din *dezvățat*, când e vorba de etimologia lui *dezvățat*¹ și *dezvățat*² se admite, în ambele cazuri, că acestea provin de la vb. *dezvăța!*

clar că mai întâi trebuie explicat adjectivul *dezvățat*, căruia Candrea i-a dat o etimologie convingătoare, dacă nu chiar ingenioasă. În CADE (s.v. *dezvățat*) acesta este considerat un derivat parasintetic din *des-* + *maț* + suf. *-at*, deci „căruia îi atârnă zdrențele ca mațele unei vite spintecate”, se precizează în continuare. Acceptată de mai mulți lingviști și lexicografi (dintre care unii sunt citați chiar în CDER, s.v.) această etimologie este respinsă de Ciorănescu, cu toate că ea îi aparține lui Candrea, de care, uneori, încearcă să se îndepărteze fără motive bine întemeiate.

3. Întrucât suntem la capitolul „creații interne” (reale ori numai aparente), socotesc că e necesar să spun câteva cuvinte și despre cele pe care Ciorănescu le numește *expresive* și *spontane*. Până în prezent am numărat vreo 200 în CDER, dar sunt convins că numărul lor e mult mai mare în dicționarul de care mă ocup. Asemenea creații există, desigur, în limba română și unele dintre ele au fost de multă vreme recunoscute ca atare chiar în principalele noastre dicționare. Nu trebuie însă să le exagerăm importanța și nici să le căutăm acolo unde ele nu există, întrucât nu pot fi considerate creații ale limbii române. În această situație se află, de pildă, **căciulă** și **năpârcă**, pe care cei mai informați specialiști le socotesc moștenite direct din substrat, dar cum s-au format în geto-dacă ori în tracă e greu de spus și nici nu interesează prea mult în discuția de față. Candrea însuși a văzut în cele două cuvinte niște elemente comune cu albaneza (vezi CADE, p. 195 și 821, s.v.) și nu mă îndoiesc că, până la sfârșitul vieții, a păstrat convingerea că acestea și multe altele sunt o moștenire din același substrat lingvistic al celor două limbi. Realitățile denumite de ambele cuvinte (*căciulă* și *năpârcă*) sunt, neîndoielnic, străvechi. Prin urmare, și termenii respectivi nu puteau fi decât moșteniți de la strămoșii noștri cei mai îndepărtați, nu creați în limba română, cum crede Al. Ciorănescu. Împotriva oricăror așteptări și, probabil, tot pentru a se distanța de ceilalți lingviști și lexicografi români, semnatul dicționarului încearcă să ne convingă că *năpârcă*, de pildă, ar putea fi o variantă expresivă a lui **năpârlă*, de care nimeni n-a auzit, dar e clar că el se leagă genetic de verbul *năpârli* (vezi CDER, nr. 5596, p. 555, col. 2). Deși recunoaște coincidența cuvântului românesc cu alban. *nepër(t)ke*, autorul nu trage, totuși, concluzia care se impune, ci încearcă să construiască o teorie (cu multe asociații și analogii prea îndrăznețe), pe care nimeni, probabil, n-o va lua în serios⁹.

4. Obsedat de propria-i teorie referitoare la capacitatea nelimitată a limbii române de a-și crea singură cuvinte cu caracter expresiv, Ciorănescu ne face asigurări că și termenul **căciulă** are o astfel de proveniență, cu toate că originea lui este obscură (vezi articolul nr. 1258 din CDER, p. 122–123, care debutează cu această categorică afirmație: „*Origen oscuro, pero seguramente expresivo*”). Ceea ce urmează în continuare este aproape de neînțeles și de neimaginat. De aceea reproduc exact

⁹ Pentru unele detalii pe care spațiul nu-mi permite să le aduc în discuție și apoi să le resping cu argumentele de rigoare, recomand și consultarea versiunii românești (vezi DER, p. 537, col. 1, s.v. *năpârcă*).

ce apare în versiunea românească (vezi DER, p. 131, col. 2): „Prezența unor cuvinte ca *ciocîrlan* «pasăre moțată», *ciocîrlău* «bot» pare a atesta contaminarea temei expresive *cioc* «plisc», cu *coc* «obiect rotund» și în același timp existența unei forme **ciocîrlă*, cu *r* expresiv ca infix, cf. *cocîrlă*. Pentru forma simplă, fără *r*, care trebuia să fie **ciocilă* sau **cioculă* se poate avea în vedere o metateză *căciulă*, ca în *gămălie* < *măgălie*, *ciocan* > *cocean* etc.” Cu astfel de asociații atât de bizare, cu asemenea combinații și transformări fonetice inadmisibile, precum și cu neglijarea criteriului semantic în cercetarea etimologică, autorul pare aproape complet străin de problemele pe care le abordează. Printre altele, ignoră faptul că încrucișarea (sau contaminarea lexicală) nu se poate produce decât între cuvinte sinonime sau înrudite semantic. Or, *cioc* și *coc* nu satisfac această cerință. Când nu reușește să rezolve nimic, singurul lucru care îi mai rămâne este tentativa mereu repetată de a elimina din dicționar cât mai mult din ceea ce amintește de contribuțiile înaintașilor săi în domeniul etimologiei românești.

5. În momentul redactării acestor pagini, am în față atât *fascicula nr. 3 (FARS-LINI)* apărută în anul 1960, cu textul original, cât și versiunea românească citată a întregului dicționar, publicată în 2001. Analizez atent ce se scrie în cele două variante, oprindu-mă asupra câtorva articole, printre care și adjectivul **flămând**. În textul care a apărut în 1960 i se consacră acestui cuvânt **30** de rânduri și sunt citați **10** autori care și-au spus părerea în legătură cu etimologia foarte controversată a acestui adjectiv. Printre ei se numără și Candrea, al cărui nume apare de *trei* ori (o dată împreună cu Ov. Densusianu ca autori ai CDDE). El este însă cel care l-a explicat pe *flămând* prin lat. **flammabundus*, un derivat de la *flamma* „foc, flacăra”, iar aceeași indicație etimologică a menținut-o și în CADE (s.v.)¹⁰.

În versiunea românească citată (pentru care vezi DER, p. 333, col. 1) același articol este redus la numai **13** rânduri și se elimină întreaga informație anterioară. Astfel, dispare definitiv și numele lui I.-A. Candrea, iar despre lat. *flammabundus* propus de el ca etimon nu se mai suflă niciun cuvânt. De astă dată, adică în varianta serios amputată, apare o nouă indicație etimologică, ce pare din domeniul incredibilului. O reproduc integral și cu maximum de fidelitate: „Lat. **famelicus**, cu *l* propagat (***flamelicus**) sau expresiv, cf. 3415 și ulterior disimulat (sic!) ***flamen(i)cus**; consoana finală ca în stîng” (vezi versiunea românească: DER, p. 333). Câteva observații (inclusiv de amănunt) se impun cu necesitate. Trebuie spus, mai întâi, că, în acest caz, ar fi vorba de fenomenul anticipării, nu al propagării consoanei *l* (presupunând că el a avut loc). În al doilea rând, transformarea lui **flamelicus* în

¹⁰ Chiar dacă această etimologie nu este unanim acceptată, ea rămâne totuși cea mai atrăgătoare. Ca derivat de la *flamma* „foc, flacăra”, lat. *flammabundus* se explică prin asocierea posibilă între senzația de foame și ceva care te arde la stomac. La poetul Ovidiu apare expresia *flamma gulae* „flacăra gurii” pentru *foame*. Întreaga informație provine de la Marius Sala, *Aventurile unor cuvinte*, București, Editura „Univers Enciclopedic”, 2005, p. 114.

*flamenicus se explică prin disimulare (nu disimulare), dar aici ar putea fi și o greșeală scăpată la corectură. În al treilea rând, admițându-se ca etimon lat. *famelicus* (care însemna „înfometat”) este satisfăcut criteriul semantic al etimologiei, dar cum rămâne cu cel formal sau fonetic? După părerea mea, recurgerea la o ipotetică anticipare, admiterea unei disimilări (imposibil de dovedit și ea, din moment ce nici forma **flamenicus* nu este atestată), precum și invocarea unei analogii total neconvingătoare sunt dovezi clare că noua și originala soluție etimologică este lipsită de orice valoare științifică (în treacăt fie spus, dacă analogia s-ar fi produs, ea ar fi dus la **flămâng*, nu la *flămând*).

6. Din păcate, în CDER mai există și alte asemenea artificii etimologice menite să dovedească „originalitatea” autorului, care devine tot mai evidentă. Astfel, se știe că tot I.-A. Candrea a fost unul dintre cei mai convinși partizani ai părerii că adjectivul **plăpând** provine din lat. *palpabundus* (un derivat de la *palpare* „a netezi ușor cu mâna, a dezmiarda, a mângâia”). Citat de trei ori, în articolul nr. 6480, numele lui Candrea nu mai este acum omis, însă etimonul *palpabundus* este respins sub pretextul, pleonastic formulat, că acesta (ca și *palpandus*) ar fi greu de admis din motive fonetice și formale („es difícil de admitir, por razones foneticas y formales”; vezi CDER, p. 634, col. 1). Am văzut însă cu câtă ușurință au fost depășite dificultățile formale în trecerea de la *famelicus* la *flămând*. De data aceasta, Ciorănescu mai descoperă încă un motiv pentru care n-ar trebui să vedem în *plăpând* un continuator al lat. *palpabundus* cum credea mai ales Candrea. E vorba de faptul că adjectivul românesc nu este atestat mai devreme de secolul al XIX-lea, prin urmare nu există nici siguranța folosirii lui în limba populară. Din informațiile pe care le am și care provin din mai multe surse rezultă că, deși în scris apare atât de târziu, *plăpând* e totuși cunoscut și chiar destul de folosit în limba populară. Prin urmare, nimic nu se opune, din acest punct de vedere, moștenirii lui din latină, cum au mai crezut și alții în afară de Candrea (de pildă Pușcariu, Rosetti, Densusianu etc.). Ca în multe alte cazuri, Ciorănescu rezolvă, până la urmă, și etimologia lui *plăpând* considerându-l o creație expresivă a cărei rădăcină ar fi *plăp-* (identic cu *pălp-*, care a suferit o metateză). Cât privește terminația cuvântului, aceasta este mai puțin clară, însă prin invocarea unei analogii cu *blând* și *flămând*, problema părea definitiv rezolvată. În final însă autorului îi mai vine o idee, cu ajutorul căreia dăruimă o bună parte din tot ceea ce construise recurgând la aceeași fecundă imaginație. Aducându-și aminte că *plăpând* apare în opera unor scriitori abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, Ciorănescu înclină să creadă acum că acest adjectiv a putut fi creat, în mod artificial, asemenea lui *tremurândă* și *surâzândă*, care aparțin aceleiași epoci. Nimic mai fals decât această comparație a lui *plăpând* cu adjectivele gerunziale citate și altele de acest gen apărute în plină epocă de manifestare a influenței franceze. După cum se știe, fiindcă a fost de mai multe ori demonstrat, adjectivele de felul lui *suferind*, *murind*, *tremurând*, *fumegând* etc.

sunt calcuri lexico-gramaticale după participiile prezente corespunzătoare din limba franceză acordate în gen și în număr cu substantivele determinate. Fiind întrebuințate ca adjective, aceste participii franțuzești au fost traduse în românește tot prin niște adjective cu o structură similară. Astfel, fr. *souffrant* (cu femininul *souffrante*) a devenit în română *suferind, suferindă*; fr. *mourant, mourante* a fost redat prin *murind, murindă* (și așa a apărut sintagma *lebădă murindă*, calc. după *cygne mourant*; apoi *main tremblante* a fost tradus în română prin *mână tremurândă*; după modelul lui *souriant, -iante* a fost creat și la noi *surâzând, surâzândă* etc. Cel puțin alte zece exemple așa mai putea cita din opera unor poeți și scriitori ca: Gheorghe Asachi, Heliade Rădulescu, D. Bolintineanu, Cezar Bolliac, Grigore Alexandrescu, V. Alecsandri, C. Negruzzi și chiar Eminescu (în prima perioadă a creației sale). Din punctul de vedere al modului în care au apărut în română, adjectivele gerunziale nu au absolut nimic în comun cu *plăpând* și e de mirare că Ciorănescu n-a cunoscut ori a pierdut din vedere această deosebire atât de importantă. În mod evident, orice adjectiv gerunzial românesc se corelează cu un verb, care există în limbă și de la care el provine. Or. *plăpând* nu poate fi direct raportat la vreun verb românesc, deci el trebuie altfel explicat decât în CDER.

V. OBSERVAȚII ASUPRA ETIMOLOGIEI MULTIPLE

1. Faptul că Ciorănescu nu avea o formație de lingvist, în general, și de etimolog, în special, se știe și mai ales se poate dovedi în cele mai variate chipuri. Într-un timp m-am gândit să iau fiecare problemă importantă de etimologie și s-o urmăresc în CDER, dar operația ar fi fost extrem de complicată, iar rezultatul îmi era deja cunoscut. În prea puținul spațiu de care mai dispun, voi încerca totuși, să fac acest lucru măcar cu așa-zisa *etimologie multiplă* (numită astfel de Alexandru Graur într-un studiu publicat în anul 1950 și devenit ulterior o lucrare de referință adeseori citată)¹¹. Alegerea nu este întâmplătoare, întrucât în același an se oprește și cea mai mare parte din bibliografia citată în CDER, adică în cuprinsul dicționarului propriu-zis. Comparând-o pe aceasta cu cea care este citată la sfârșitul lucrării (p. XIII–XVII) prima este mult mai bogată decât ultima, ce pare alcătuită în grabă și cu numeroase lacune nu întotdeauna ușor de explicat. În ambele cazuri, surprinde ignorarea cunoscutei contribuții a lui Al. Graur privitoare la *etimologia multiplă*, deși aceasta a apărut cu vreo 10 ani înainte de publicarea ultimelor fascicule din CDER. Absența ei din bibliografia lui Ciorănescu nu se explică decât prin faptul că semnatarul dicționarului s-a mulțumit, în general, cu informațiile pe care le deținea din perioada anterioară anului 1950. Cele ulterioare acestui an

¹¹ Vezi Al. Graur, *Etimologie multiplă*, în SCL, I (1950), nr. 1, fascicula 1, p. 22–34. Același mic studiu a fost republicat (cu unele modificări neesențiale) în amplul volum *Studii de lingvistică generală* (variantă nouă), București, 1960, p. 67–77.

lipsesc aproape cu desăvârșire; în schimb se fac unele afirmații prin care suntem asigurați că prezentul dicționar este rodul unei munci personale „fără vreun ajutor sau colaborare”¹².

2. Revenind la etimologia multiplă, trebuie spus că, deși Ciorănescu n-a cunoscut, probabil, niciodată ce s-a scris la noi despre această importantă problemă (**și nici nu l-a mai interesat după ce și-a văzut dicționarul publicat**), el avea, totuși, o vagă idee despre fenomenul în discuție, atât de bine reprezentat prin unele indicații etimologice din Dicționarul Academiei (coordonat de Sextil Pușcariu și adeseori citat în CDER). În mod cert, mai ales de aici s-a inspirat Ciorănescu în redactarea articolului consacrat lui **lampă** în CDER (vezi nr. 4693, p. 463, col. 2), atunci când, la etimologia acestui cuvânt, înșiră opt surse externe, după cum urmează: „It. *lampa*, entrado por conductos diferentes: al. *Lampe*, fr. *lampe*, hg. *lámpa*, rus. *lampa*, ngr. *λάμπα*, tc. bg. *lamba*”. În Dicționarul Academiei Române (abreviat de Ciorănescu: *DAR*) se admite pentru același neologism tot o origine multiplă, însă soluția etimologică (așa cum este formulată) mi se pare mult mai clară, mai argumentată și, indiscutabil, mai apropiată de adevăr prin reducerea surselor externe la numai *cinci*: „– Neologism intrat pe diferite căi: din franțuzește *lampe* (în Țara veche), din nemțește *Lampe* (în Țara veche, Transilv. și Bucov.), din rus. *lampa* (în Basar. și, în parte, în Mold.), din ungurește *lámpa* (în Transilv.) și din neo-gr. *λάμπα* (în Muntenia); vezi DA, s.v. *lampă*).

Comparând indicațiile etimologice din cele două dicționare (CDER și DA) se observă ușor că Ciorănescu a luat ca punct de plecare italiana (și aici a comis prima greșeală), apoi a adăugat printre posibilele surse externe atât bulgara, cât și turca, deși primele atestări ale cuvântului ne îndreptătesc să pornim de la neogreacă, prin care se explică vechea și populara variantă a acestui cuvânt, care este *lampă* (vezi și Al. Graur, *op. cit.*, p. 67). Chiar în italiană se admite că la originea lui mai îndepărtată acest cuvânt este grecesc, iar de unde provine acolo nu ne mai interesează. În orice caz, nu de la italiană trebuie pornit, în primul rând, pentru a explica prezența în limba română a lui *lampă*, iar – ca filiere puțin posibile – turca și bulgara nu pot fi puse pe același plan cu franceza și germana, care au contribuit cel mai mult la fixarea și la generalizarea în limba noastră a acestui neologism internațional. În *Probleme de etimologie* (p. 105) am arătat că mai ales prin franceză se explică o serie de unități frazeologice pe care noi le-am împrumutat din această

¹² Vezi CDER (p. VII) și mai pe larg aceeași *prefață* din versiunea românească (în special p. 11), în care preocuparea autorului de a ne convinge cu privire la originalitatea dicționarului este mai mult decât evidentă. Iată ce spune Ciorănescu despre CDER, în care vede „aproape un miracol” că a putut fi încheiat și tipărit: „L-am terminat în condițiile științifice cele mai dificile, la mai multe mii de kilometri de cea mai apropiată bibliotecă românească, fără să dispunem de cărți proprii, fără vreun ajutor sau colaborare, decât aceea a numeroșilor prieteni, care ne-au furnizat cărțile absolut necesare” (p. 11). De remarcat că nu se dau nume concrete ale celor care i-au acordat autorului prețiosul lor ajutor. În aceeași *prefață* („scrisă cu zece ani mai târziu”), Ciorănescu ține să precizeze: „Dacă memoria nu mă înșală, toate etimologiile pe care le propunem pentru prima oară sunt rodul muncii inițiate în 1948” (vezi DER, p. 9).

limbă ori le-am calchiat parțial îmbogățind terminologia tehnico-științifică în diverse domenii de activitate (cf. *lampă electrică* < *lampe électrique*, *lampă de miner* < *lampe de mineur*, *lampă de sudat*, după *lampe à souder* și multe altele, care se găsesc în dicționarele de specialitate și în lucrarea mai înainte citată).

3. În CDER, etimologia multiplă este ori complicată, fără a fi câtuși de puțin necesar (ca în cazul lui *lampă*) ori simplificată sau chiar complet ignorată ca în zeci de alte cazuri, ce provin mai ales din rândurile neologismelor. Aleg un singur exemplu dintre cele vreo douăzeci pe care le am la îndemână. E vorba de **consiliu**, pe care Ciorănescu îl explică exclusiv prin lat. *consilium* (vezi CDER, nr.2346), uitând că acest substantiv intră în cel puțin zece combinații frazeologice mai importante, care au corespondente perfecte în limba franceză: *consiliu de miniștri* (cf. fr. conseil des ministres), *consiliu de stat* (cf. fr. conseil d'État), *consiliu municipal* (cf. fr. conseil municipal), *consiliu de război* (cf. fr. conseil de guerre), *consiliu de administrație* (cf. fr. conseil d'administration), *consiliu de disciplină* (cf. fr. conseil de discipline), *consiliu de familie* (cf. fr. conseil de famille), *consiliu de securitate* (cf. fr. conseil de sécurité), *Consiliul Superior al Magistraturii* (cf. fr. Conseil Supérieur de la Magistrature) și altele mai puțin cunoscute. Cu sensul pe care îl are în aceste sintagme frazeologice, rom. *consiliu* nu poate fi explicat decât prin fr. *conseil*. De aceea, la etimologia neologismului românesc în discuție citim în Dicționarul Academiei: N.(eologism) după fr. și din lat. *consilium*, idem (vezi DA, s.v.). Și mai clar este din acest punct de vedere I.-A. Candrea, care (în CADE, s.v.) găsește o formulă foarte potrivită pentru acest gen de etimologie multiplă: [lat. *consilium* + fr. *conseil*]. De aici înțelegem că există și cazuri când un neologism se explică formal prin latină, iar semantic prin franceză (ori mai ales prin franceză).

4. O situație similară avem și în cazul lui **stat**² (cu pl. *state*), care, formal, seamănă cu lat. *status* și ital. *stato*, dar înțelesurile sunt ale fr. *état*, arată tot Candrea și are perfectă dreptate. O dovadă în acest sens e faptul că și de astă dată există numeroase unități frazeologice românești care au fost calchiate după franceză: *om de stat* (cf. fr. homme d'État), *șef de stat* (cf. fr. chef d'État), *secret de stat* (cf. fr. secret d'État), *lovitură de stat* (cf. fr. coup d'État), *rațiune de stat* (cf. fr. raison d'État), *aparat de stat* (cf. fr. appareil d'État), *întreprindere de stat* (cf. fr. entreprise d'État), *ministru secretar de stat* (cf. fr. ministre secrétaire d'État) și chiar *stat în stat* (care traduce fr. État dans l'État). Ciorănescu nu ține seama (printre multe altele) și de familia frazeologică a unui cuvânt atunci când îi fixează acestuia etimologia, iar rezultatul este comiterea de noi inexactități, incertitudini sau simple neclarități, care abundă în CDER (și mai ales în partea lui finală). Astfel, despre un cuvânt ca **stat**² (atât de important, încât francezii îl scriu cu majusculă) Ciorănescu nu ne spune decât că este un derivat al verbului **a sta**, în a cărui familie lexicală îl și încadrează alături de *stare*, *înstări*, *stătător*, *statornic*, *stătit* și în primul rând de dubletul *stat*¹ „ședere” etc., la care trebuie adăugat și *stat*³ „înălțime, statură”. Precum vedem, se pierde din vedere că *stat*² este un

neologism și că (dacă nu este tratat într-un articol separat ca în DLR, CADE etc.), atunci locul lui este printre așa-zisele „derivate neologice” (în număr de vreo 20 și toate înghesuite în același „megaarticol”, care este **a sta**; vezi CDER, nr. 8115, p. 786–787).

5. Cu altă ocazie (și mai ales dacă va fi necesar) voi arăta că pentru semnatarul acestui dicționar nu sunt suficient de clare nici alte probleme de etimologie ori care au tangențe cu cea mai vastă și mai complicată dintre toate ramurile științei limbii. Deocamdată aș vrea să reiterez părerea că e greu de înțeles cum o lucrare lexicografică de amploarea și densitatea celei discutate aici a putut fi realizată într-un timp relativ scurt și de către un singur om, care, pe deasupra, avea preocupări de o cu totul altă natură decât cea lingvistică și mai ales etimologică. Marea cantitate de informații care există în CDER (de cele mai multe ori exacte) se oprește, după cum am mai spus, în jurul anului 1950. Aceste bogate și, adeseori, foarte valoroase informații contrastează, în chip izbitor, cu o serie de inexactități care nu pot fi socotite ale unui specialist autentic, din motivele arătate la momentul potrivit. În urma a numeroase constatări de ordin pur lingvistic, coroborate cu argumente de natură logică, am ajuns la concluzia că, dicționarul analizat aici și semnat de Alexandru Ciorănescu iese în multe privințe din comun și ridică o serie de întrebări la care nu e deloc ușor să răspundem Alte opinii sau noi argumente în sprijinul ideii susținute aici ar fi bine venite și chiar apreciate în cel mai înalt grad. De aceea, închei cu speranța că **timpul va face, probabil, mai multă lumină în adevărata istorie a acestui dicționar, care abia acum începe să fie scrisă.**

CONSIDERATIONS CONCERNING
AN ETYMOLOGICAL DICTIONARY: CDER

(Abstract)

While carefully examining the entire dictionary, the author of the present study has come to the surprising conclusion that in CDER there exists a great amount of exact information together with numerous etymologies which are either wrong or at least doubtful. On the other hand, Ciorănescu's research stops around the year 1950, while the dictionary was published almost ten years later. Although he has lived approximately forty years after the publication of the dictionary which he authored, Ciorănescu never updated it, nor did he correct a series of undoubtful errors. Concerning this state of things, anyone might ask a number of questions which are very difficult to answer. Because of this, something seems to be out of order concerning this important etymological dictionary.

Cuvinte cheie: Al. Ciorănescu, dicționar, etimologie, frazeologie, derivare regresivă, substrat, etimologie multiplă.

Key words: Al. Ciorănescu, dictionary, etymology, phraseology, back-formation, substratum, multiple etymology.

*Facultatea de Litere
Universitatea din București
Str. Edgar Quinet, nr. 5–7*